

ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Τσιώλης, Γιώργος (2023). *Επισφαλείς βιογραφίες: Εργασιακές διαδρομές και ταυτότητες στον μετασχηματιζόμενο κόσμο της εργασίας*. Gutenberg 530 σελ.

Το να πραγματεύεσαι κοινωνιολογικά ένα θέμα που βρίσκεται ψηλά στον δημόσιο, αλλά και στον επιστημονικό διάλογο, δεν είναι τόσο εύκολη υπόθεση. Στην εγχώρια Κοινωνιολογία της Εργασίας, λίγα ίσως αντικείμενα έχουν προκαλέσει τόσο έντονες συζητήσεις, όσο η επισφάλεια. Εξηγείται άραγε αυτό από την κατάσταση στην αγορά εργασίας; Η ανεργία στην Ελλάδα τον Οκτώβριο του 2024 βρισκόταν οριακά κάτω από το 10%, προσεγγίζοντας επίπεδα προ κρίσης (ΕΛΣΤΑΤ, 2024). Με βάση την Έρευνα Εργατικού Δυναμικού (Eurostat, 2024α), το 2023 το ποσοστό των θέσεων προσωρινής απασχόλησης (σε ετήσια βάση) ήταν 19,9%, ενώ το 7,3% των απασχολούμενων εργαζόταν με σχέση μερικής απασχόλησης (τα αντίστοιχα ποσοστά στην ΕΕ-27 είναι 45,6% και 17,8%). Βέβαια στο ίδιο έτος οι πλήρως απασχολούμενοι στην Ελλάδα εργάζονται εβδομαδιαία 2 ώρες περισσότερο σε σχέση με τους ομολόγους τους στην ΕΕ των 27 (42,4 έναντι 40,4), η αδήλωτη εργασία είναι πιο διαδεδομένη (το 2019 υπολογιζόταν στο 12,6%, έναντι 11,6% στην ΕΕ-27 - European Labour Authority, 2024), ενώ η αγοραστική δύναμη το 2023 ήταν η δεύτερη χαμηλότερη στην ΕΕ-27 (Eurostat, 2024β). Δικαιολογούν, άραγε, αυτοί οι δείκτες την έκταση της συζήτησης περί επισφάλειας;

Η απάντηση είναι απλή: η επισφάλεια στις σύγχρονες αγορές εργασίας είναι ένα εξαιρετικά σύνθετο ζήτημα που υπερβαίνει κατά πολύ τα όρια της εθνικής οικονομίας και ως εκ τούτου δεν εξαντλείται με αναφορές στη στατιστική αποτύπωση της επισφαλούς απασχόλησης. Χρειαζόμαστε άλλα εργαλεία για να καταλάβουμε γιατί η επισφάλεια και η επισφαλαιοποίηση συνιστούν σήμερα ένα τόσο δυσεπίλυτο και δυσερμήνευτο πρόβλημα. Στο βιβλίο του *Επισφαλείς βιογραφίες: Εργασιακές διαδρομές και ταυτότητες στον μετα-*

σχηματιζόμενο κόσμο της εργασίας, ο Γιώργος Τσιώλης αναμετράται με αυτό το πρόβλημα, βασιζόμενος σε γερά θεμέλια.

Παρότι καταιγιστική στις πρώτες εκατό σελίδες του βιβλίου, η παρουσίαση όλων των μείζονων κοινωνιολογικών προβληματισμών του καιρού μας πάνω στη σχέση εργασίας – υποκειμένου – κοινωνίας αποτελεί στέρεη βάση για την πραγμάτευση των ερευνητικών ερωτημάτων που ακολουθούν. Αντλώντας από τη σημαντική εννοιολογική δουλειά που έχει γίνει σε περιοχές της κοινωνιολογίας της εργασίας, της πολιτισμικής κοινωνιολογίας, αλλά και της κοινωνικής θεωρίας, ο Τσιώλης προτείνει στον αναγνώστη έναν εκλεπτυσμένο θεωρητικό καμβά, με τον οποίο μπορεί κανείς να διαυγάσει το σύνολο των μετασχηματισμών της εργασίας στην ύστερη νεωτερικότητα: εξατομίκευση, ευελιξία, ρευστοποίηση, εργασία με βάση το πρότζεκτ, υποκειμενοποίηση, είναι όλα εκεί. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται, ωστόσο, στις θέσεις των Boltanski και Chiapello (2005) για το πνεύμα του νέου καπιταλισμού, όπου ο εργαζόμενος εγκαλείται ως «επιχειρηματίας του εαυτού του», αλλά και στη θεώρηση της υστερονεωτερικής κοινωνίας ως κοινωνίας των μοναδικοτήτων από τον Reckwitz (2020).

Ειδικά σε σχέση με την διπλή ανάγνωση της επισφάλειας στη συνθήκη του μεταβιομηχανικού καπιταλισμού (ως ευχή του αυτόνομου, δημιουργικού εργαζόμενου, αλλά και ως κατάρα για όσους ασκούν εργασίες ρουτίνας και τυποποίησης), ο συγγραφέας παίρνει σαφή θέση, τεκμηριώνοντας συστηματικά τις κοινωνικές οδύνες της πολυδιάστατης επισφαλειοποίησης. Δεν παραλείπει, ωστόσο, να αναφερθεί τόσο στις φεμινιστικές κριτικές εναντίον της εξιδανικευμένης ένδοξης τριακονταετίας (1945-1975), όσο και στην κριτική που έχει ασκηθεί στην απόδοση ταυτότητας αντιεξουσιαστικού υποκειμένου στο λεγόμενο προκαριάτο.

Εδώ σαφώς υφέρπει ένα ζήτημα πολιτικής στόχευσης, που θα άξιζε να συνδεθεί με τη συζήτηση για τη νέα ταξική διαίρεση στον υστερονεωτερικό καπιταλισμό: από τη μία, οι νικητές του νέου καπιταλισμού, η ανώτερη τάξη (του 1%, ή ακόμα και του 0,1%) και η νέα μεσαία τάξη των κοινωνικά και γεωγραφικά κινητικών και μορφωμένων μεσοστρωμάτων (κυρίως των μητροπολιτικών κέντρων)· από την άλλη, τα παραδοσιακά μεσοστρώματα (επαγγελματιοβιοτέχνες, εργαζόμενοι σε εργασίες μέσης εξειδίκευσης στη βιομηχανία και τις υπηρεσίες, μικρομεσαίοι αγρότες) και το πιο επισφαλές κομμάτι της εργατικής τάξης. Μεταξύ αυτών των δύο συστάδων κοινωνικών τά-

ξων, ο ανταγωνισμός δεν εδράζεται πια σε μία μονοδιάστατα υλική βάση, αλλά στο ίδιο το ερώτημα σχετικά με το ποιος βίος αξίζει περισσότερο να βιωθεί. Ένας βίος βυθισμένος στην οικονομία των αναγκών, τη βιοπάλη, το ριζωμα, την παραδοσιακή ηθική και τον κοινοτισμό, ή αντίθετα ένας βίος στραμμένος προς τις απεριόριστες δυναμικότητες του εαυτού, την αυθεντικότητα και τη μοναδικότητα του ατόμου που αυτοπραγματώνεται (Reckwitz, 2023);

Με άλλα λόγια, προκύπτει μια συνάφεια μεταξύ μιας ανανεωμένης και ταξικά προσανατολισμένης κοινωνιολογικής κριτικής και της πλούσιας θεωρητικής και εμπειρικής τεκμηρίωσης που παρέχει ο συγγραφέας, πλην όμως αυτή η συνάφεια δεν βρίσκει τελικά τον χώρο που της αναλογεί. Παρ' όλα αυτά, το κείμενο αναδεικνύει με σαφήνεια και ευαισθησία τους κινδύνους των νέων υποκειμενικότητων που συγκροτούνται στο έδαφος της επισφάλειας ιδωμένης ως μορφής ζωής, ως κοινωνικής συνθήκης που διαχέεται σε διάφορες πτυχές του καθημερινού βίου, αλλάζοντας ακόμα και τις δομές χρονικότητας (βλ. υπερβολική εστίαση στο «κρίσιμο παρόν» που εξοβελίζει το μέλλον, σε μια κουλτούρα του «τυχαίου και του εφήμερου»).

Όσοι και όσες γνωρίζουν το έργο του Γιώργου Τσιώλη δεν θα εκπλαγούν από τη μεθοδολογική αυστηρότητα της δουλειάς του, που, όμως, χάρη σε μια εξαιρετική γραφή, καταφέρνει να μυήσει το αναγνωστικό κοινό στα απαιτητικά και πολυεπίπεδα μυστικά της βιογραφικής αφηγηματικής προσέγγισης, χωρίς να κουράζει. Τούτο δεν επιτυγχάνεται μόνο λόγω των υφολογικών αρετών του συγγραφέα, της νοηματικής συνοχής του κειμένου και της αυστηρής συγκρότησης των εννοιών· υπάρχει ταυτόχρονα διαρκής μέριμνα για μια διαλεκτική προσέγγιση του βίου και της βιογραφίας ως μορφωμάτων που, ενώ πάντοτε είχαν έναν βαθμό συνθετότητας, κατά τις τελευταίες τρεις δεκαετίες αποκτούν έναν πιο κεντρικό ρόλο στη συγκρότηση του κοινωνικού (βλ. την κοινωνία των μοναδικοτήτων κατά Reckwitz). Γράφει ο Τσιώλης:

Η παρατήρηση της «διαδρομής του βίου» επιτελείται μέσω της βιογραφικής επικοινωνίας, που καθιστά τη διαδρομή του βίου ορατή και κατανοητή στους άλλους, αλλά και στον ίδιο τον φορέα της βιογραφίας. Επίσης, τόσο ο βιογραφικός αναστοχασμός όσο και η εργασία επί της βιογραφίας (βιογραφική εργασία) αποτελούν λειτουργικά συστατικά του τρόπου διαγωγής του βίου και συμβάλλουν στη διαμόρφωση της διαδρομής του βίου.

Εδώ ακριβώς θεμελιώνεται η αναλυτική στρατηγική του συγγραφέα, που συνέχει ολόκληρο το εμπειρικό μέρος του βιβλίου και αφορά στη διάκριση μεταξύ τριών επιπέδων ανάλυσης: Το επίπεδο της διαδρομής του βίου, το επίπεδο της βιωμένης ιστορίας ζωής και τέλος, το επίπεδο της εξιστορημένης ιστορίας ζωής. Ειδικότερα, οι νεότεροι/-ες ερευνητές και ερευνήτριες θα ωφεληθούν τα μέγιστα από τις ενότητες που αφορούν στις μεθόδους παραγωγής των δεδομένων, τη στρατηγική δειγματοληψία και την πολυεπίπεδη ανάλυση του περιεχομένου, της δομής και των μορφολογικών τους χαρακτηριστικών των συνεντεύξεων, με πυξίδα πάντοτε την ερμηνευτική ανάγνωση. Σχετικά με το τελευταίο, η ανίχνευση και ανακατασκευή μοτίβων νοήματος, που είτε είναι έκδηλα είτε λανθάνοντα, επιχειρείται με τρόπο αυστηρό μεν, ανοικτό και δημοκρατικό δε.

Στο σημείο αυτό, δεν μπορούμε παρά να εξάρουμε την επιλογή του συγγραφέα να παραθέσει μεγάλα αποσπάσματα των συνεντεύξεων, καλώντας τους αναγνώστες και τις αναγνώστριες να ελέγξουν τις διαδικασίες νοηματικής ανακατασκευής (εξίσου βοηθητικό είναι το παράρτημα με τα βιογραφικά προφίλ των συμμετεχόντων). Έτσι, υπηρετείται με συνέπεια ο αναστοχασμός, όχι μόνο προγραμματικά, μα και στην πράξη, σε όλο το κείμενο. Αυτόν τον χαρακτήρα έχει και το σχετικό υποκεφάλαιο με τίτλο «Διαδικασίες ελέγχου ποιότητας της ερευνητικής διαδικασίας», που θα έλεγα ότι ανεβάζει πολύ τον πήχη των απαιτήσεων ελέγχου και αξιολόγησης ποιοτικών μεθόδων έρευνας.

Σε σχέση τώρα με τον πλούτο του συνεντευξιακού υλικού που κομίζει ο συγγραφέας (17 βιογραφικές συνεντεύξεις, 11 γυναίκες, 6 άνδρες), είναι ενδεικτικό ότι όλα τα μεγάλα κοινωνικά επίδικα της μεταπολιτευτικής Ελλάδας που έχουν απασχολήσει την εγχώρια κοινωνιολογία είναι εκεί. Σταχυολογώ μερικά από αυτά: ο εκδημοκρατισμός της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, η κοινωνική κινητικότητα, η μικροεπιχειρηματικότητα του ελληνικού παραγωγικού υποδείγματος, η μορφολογία της ελληνικής οικογένειας και το συνδυακό κοινωνικό κεφάλαιο που υπολείπεται του γεφυρωτικού (bonding vs. bridging social capital), οι αναντιστοιχίες μεταξύ προσφοράς και ζήτησης δεξιοτήτων, ο κερματισμός στον τρόπο μετάβασης από την εκπαίδευση στην εργασία, τα προγράμματα ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης, η διαδοχή μεταξύ ανεργίας και επισφαλούς απασχόλησης και η «μη κανονική κανονικότητα», οι εκμεταλλευτικές πρακτικές της εργοδοσίας (ο Τσιώλης εντοπίζει για παράδειγμα μία πε-

ρίπτωση «βροχισμού», βλ. περίπτωση Θέμη) και οι επιπτώσεις τους στη σωματική και ψυχική υγεία των εργαζομένων, η σχέση δημόσιου και ιδιωτικού και φυσικά η οικονομική και κοινωνική κρίση της προηγούμενης δεκαετίας.

Η ρευστοποίηση σχέσεων και δομών, που είναι ενδημική στις κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας (Bauman, 2000), αναδεικνύεται στο τέταρτο μέρος του βιβλίου («Βιογραφικές δυναμικές και εμπειρίες επισφάλειας»), με έναν τρόπο που, όπως επισημάνθηκε, επιτρέπει να ελέγξουμε την ερμηνευτική ανάγνωση του συγγραφέα. Τα παραθέματα είναι εκτεταμένα και καλύπτουν μία μεγάλη έκταση της βιο-αφήγησης των υποκειμένων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα αποσπάσματα που ερμηνεύονται ως ενδείξεις της ρευστοποίησης επαγγελματικών ταυτοτήτων, ακόμα και σε επαγγέλματα ή κλάδους που λειτουργούσαν ιστορικά ως «ηθικές κοινότητες» κατά Durkheim. Μιλάω για κοινότητες επαγγελματιών που συγκροτούνται μέσα από τυπικές και άτυπες μορφές συλλογικότητας στον χώρο εργασίας, με συνέπεια τον σχετικά υψηλό βαθμό συνδικαλιστικοποίησης, τη συλλογική ταύτιση με το επάγγελμα, τη ρύθμιση του επαγγέλματος και τελικά το συλλογικό (gemeinschaftlich) πλαίσιο, μέσω του οποίου οι επαγγελματίες κατά τη διατύπωση του Durkheim (1984) «διάγουν μαζί τον ίδιο ηθικό βίο», καθώς έρχονται αντιμέτωποι με κοινές αντιξοότητες και απειλές. Μία τέτοια κοινότητα θα μπορούσαν να είναι οι Μηχανικοί. Πράγματι, στην περίπτωση της Μαριλένας (σελ. 175-207) ανασυγκροτείται νοηματικά η ρευστοποίηση της ταυτότητας της Μηχανικού, με όλο το εύρος των συνεπειών που έχει σε ατομικό επίπεδο.

Συνολικά το βιογραφικό απόθεμα που έρχεται στο φως από την έρευνα του Τσιώλη προστίθεται στο σημαντικό βιογραφικό απόθεμα που έχουν «εξορύξει» άλλες πρόσφατες ανθρωπολογικές και κοινωνιολογικές μελέτες της επισφάλειας και των σύγχρονων μορφών εργασίας, ορισμένες εκ των οποίων μάλιστα συνδυάζουν εθνογραφία και βιογραφική ανάλυση. Το βιβλίο εξάλλου διαλέγεται εκτεταμένα με εργασίες, όπως του Σπυριδάκη (2018· 2021), της Καρακιουλάφη (2022), της Πετράκη (2023) και άλλων. Θα ήταν σκόπιμο, ίσως, ο συγγραφέας, σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ, το οποίο και υποστήριξε τη συγκεκριμένη έρευνα, να εξετάσουν το ενδεχόμενο απόθεσης του συνόλου των ανωνυμοποιημένων συνεντεύξεων σε Κοινωνικά Αποθετήρια Δεδομένων, όπου θα μπορούσαν οι μελλοντικοί/-ές ενδιαφερόμενοι/-ες να επαναχρησιμοποιήσουν

ήσουν αυτό το υλικό υπό το φως νέων κοινωνικών και πολιτισμικών συμφραζόμενων. Ο Γιώργος Τσιώλης είναι ούτως ή άλλως από τους πρωτεργάτες στη δημιουργία υποδομών για την επανάχρηση και τη «δευτερογενή ανάλυση» δεδομένων και ιδρυτικό μέλος του Δικτύου SoDaNet - Ελληνική Ερευνητική Υποδομή για τις Κοινωνικές Επιστήμες (Κάλλας κ.ά, 2021) και ως εκ τούτου, η λογική αυτή συνέχει ήδη το αποτέλεσμα της έρευνας που παρουσιάζεται εδώ.

Συνοψίζοντας, οι *Επισφαλείς βιογραφίες* αποτυπώνουν τόσο τη συστηματική και μεθοδική ερευνητική ενασχόληση του Γιώργου Τσιώλη με τη βιογραφική αφηγηματική έρευνα, όσο και την μεγάλη πρόοδο που έχει σημειώσει η ελληνική κοινότητα των κοινωνικών επιστημών στο πεδίο αυτό. Στον αντίποδα προσεγγίσεων που βλέπουν την ελληνική κοινωνία είτε ως επαπειλούμενη μοναδικότητα, είτε ως παρέκκλιση κάποιου νεωτερικού αρχέτυπου, θα πρέπει να αναγνωρίσει κανείς ότι λίγες ευρωπαϊκές κοινωνίες βρέθηκαν σε (και ταυτόχρονα συμπαρήγαγαν) μία θέση όπου διασταυρώνονται πολλές, επάλληλες και τραυματογόνες κρίσεις.

Γιώργος Μπιθυμήτρης

Κύριος Ερευνητής

Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών

– Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Κάλλας, Γ., Κονδύλη, Δ., Λιναρδής, Α., Ναγόπουλος, Ν. & Τσιώλης, Γ. (Επιμ.) (2021). *Ανάπτυξη υποδομών για την παραγωγή και τη διαχείριση δεδομένων στις κοινωνικές επιστήμες*. Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Καρακιουλάφη, Χ. (2022). *Οι εργάτες της τέχνης. Το επάγγελμα του ηθοποιού στην Ελλάδα σε καιρούς κρίσης*. Παπαζήσης.
- Πετράκη, Γ. (2023) (Επιμ.). *Κρίση(σεις) και κόσμοι της εργασίας*. Πεδίο.
- Reckwitz, A. (2023). *Το τέλος των ψευδαισθήσεων: Πολιτική, οικονομία και κουλτούρα στην ύστερη νεωτερικότητα* (Επιμ.: Γ. Μπιθυμήτρης, μτφρ.: Ε. Τόμπορη). Αλεξάνδρεια.
- Σπυριδάκης, Μ. (2018). *Homo Precarius: Εμπειρίες εναλωτότητας στην κρίση*. Πεδίο.
- Σπυριδάκης, Μ. & Κράββα, Β. (Επιμ.) (2021). *Τροχιές επισφάλειας: Εθνογραφικές προσεγγίσεις*. Gutenberg.

Ξενόγλωσση

- Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Polity.

- Boltanski, L. & Chiapello, E. (2005). *The new spirit of capitalism*. Verso.
- Durkheim, E. (1984) [1893]. *The division of labour in society*. The Macmillan Press.
- Reckwitz, A. (2020). *The society of singularities* (trans.: V. Pakis). Polity Press.

ΠΗΓΕΣ

- ΕΛΣΤΑΤ (2024). Ανεργία – Οκτώβριος 2024. <https://www.statistics.gr/>.
- European Labour Authority (2024). Factsheet 1 on undeclared work – GREECE, March 2023. https://www.ela.europa.eu/sites/default/files/2024-02/EL-UDW_factsheet-2023-fin_0.pdf
- Eurostat (2024α). Employment – LFS adjusted series. <https://ec.europa.eu/eurostat/web/main/data/database> (τελευταία πρόσβαση 19 Ιαν 2024).
- Eurostat (2024β). Purchasing power parities and GDP per capita - flash estimate. https://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php?title=Purchasing_power_parities_and_GDP_per_capita_-_flash_estimate